

УДК 159.923

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ У ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Камінська С.В., психолог
Херсонська обласна психіатрична лікарня

Статтю присвячено аналізу наукових підходів до проблеми соціальних уявлень. Визначено, що соціальні уявлення є системою знань, що допомагають людині осмислити та зрозуміти соціальну дійсність. Компонентами соціальних уявлень є інформація, поле уявлення та установка, механізмами формування та закріплення соціальних уявлень виступають категоризація, найменування, мова та пам'ять. Відзначено, що соціальні уявлення сприяють формуванню соціальної ідентичності.

Ключові слова: соціальне уявлення, соціальна ідентичність, категоризація, установка.

Статья посвящена анализу научных подходов к проблеме социальных представлений. Определено, что социальные представления – это система знаний, помогающая человеку осмыслить и понять социальную действительность. Компонентами социальных представлений являются информация, поле представления и установки, механизмами формирования и закрепления социальных представлений выступают категоризация, наименование, язык и память. Отмечено, что социальные представления способствуют формированию групповой идентичности.

Ключевые слова: социальное представление, социальная идентичность, категоризация, установка.

Kaminska S.V. THEORETICAL ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES TO SOCIAL REPRESENTATIONS PROBLEMS IN PSYCHOLOGICAL RESEARCHES

This article analyzes the scientific approaches to the problem of social representations. It is determined that the social representation is the system of knowledge that helps the person to comprehend and understand social reality. Determined that social representation is a system of knowledge that helps people realize and understand social reality. The components of social representations are information, field of representation and installation, mechanisms of formation and consolidation of social representations are categorization, naming, language and memory. It is noted that social representations contribute to the formation of social identity.

Key words: social representation, social identity, categorization, installation.

Постановка проблеми. Соціальні уявлення увійшли в науковий обіг та стали предметом наукового пошуку після робіт відомого французького вченого С. Московічі, який підкреслював, що соціальна психологія має займатися вивченням соціально релевантних суспільних проблем, а дослідник повинен мати соціально та політично активну позицію [11]. Сучасна увага до проблеми соціальних уявлень викликає загальним інтересом до того, що називають «буденним мисленням», тобто до думок та суджень людей про явища та поняття. Тому подальше вивчення сучасних соціальних уявлень щодо значущих реалій сьогодення є важливим та перспективним завданням. Щоб прогнозувати подальші соціальні зміни в суспільстві, що виражені в конструюванні соціальних стереотипів, способів адаптації та маргіналізації різних соціальних груп, необхідно відстежувати та зрозуміти причини зміни формування соціальних уявлень у конкретних історичних трансформаціях.

Аналіз останніх досліджень. Соціальні уявлення є предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних соці-

ологів (Е. Дюркгейм, М. Вебер, С. Московічі, С.С. Гусев, І.А. Бутенко) та психологів (О.М. Васильченко [6], І.О. Бондаревська, В.О. Михайленко [5], І.В. Жадан [8], М.М. Слюсаревський [16], В.М. Фомічова [17]). Більшість досліджень соціальних уявлень мають емпіричний та прикладний характер, при цьому існує певний брак теоретико-аналітичних робіт, в яких предметом розгляду виступає власне феномен соціальних уявлень.

Постановка завдання. Метою є аналіз наукових підходів до розуміння сутності соціальних уявлень, виокремлення їх структури, функцій, чинників та механізмів формування.

Виклад основного матеріалу. Соціальні уявлення – це складне утворення в структурі буденної свідомості суспільства, що представлене домінуючими у суспільстві нормами, цінностями, стереотипами, звичаями. Аналізуючи категорію соціальних уявлень, як центрального і змістовного компоненту буденної свідомості, необхідно виокремити наступні її властивості: масовість, індивідуалістичність, статичність (сталість) та мінливість.

Реконструювання соціальних уявлень є цікавим для психологічного дослідження, оскільки їх інтерпретація допомагає вивчати життєві позиції, внутрішній світ суб'єкта. Соціальні уявлення як базова процедура соціального мислення пов'язані зі ставленням суб'єкта до соціальної дійсності та є особливою формою буденного колективного знання, яке засвоює окремий суб'єкт. «Основні функції соціальних уявлень – збереження стабільності свідомості, детермінація поведінки, інтерпретація фактів та їх включення в існуючу в індивіда картину світу» [1, с. 91]. Одні уявлення, щоб стати прийнятими, потребують зусиль особистості, інші можуть блокуватися, треті – засвоюються автоматично, уявлення можуть бути або уможливлені абстракціями, або виражати позицію, або є основою, опорою для особистості [1].

Такі поняття, як «соціальні уявлення», «соціальні установки», «соціальні стереотипи», «упередження» є близькими одне до одного, оскільки виступають своєрідними способами акумуляції та розповсюдження інформації у суспільстві. Але повної тотожності між ними немає. Соціальні уявлення – це більш широке за змістовим навантаженням поняття, що характеризує складність процесу взаємодії індивіда та соціального світу. Соціальні стереотипи та соціальні установки є лише одним із проявів соціальних уявлень, де підкреслюється їх високий ступінь стійкості. Соціальним упередженням більшою мірою, ніж соціальним стереотипам, притаманна експресивність. Цінності і норми, які відображено в законах, традиціях, звичаях, є фундаментальною основою соціальних уявлень. Завдяки ціннісно-нормативній сфері суспільства соціальні уявлення набувають своєї неповторності та індивідуальності [2; 5; 8; 14; 15].

Соціальні уявлення (соціальні репрезентації) – ідеї, думки, образи, цінності, знання та практики, що розділяють люди та що формуються в соціальних взаємодіях, перш за все під впливом засобів масової інформації [9]. Це конструктивне відтворення властивостей об'єкта на рівні конкретних понять, що організоване навколо одного центрального значення та невіддільне від активності суб'єкта в соціальному полі (К. Херцліх); буденне мислення, практичне засвоєння соціального, матеріального та ідеального оточення (Д. Жоделе). Соціальні уявлення дозволяють конвенціоналізувати об'єкти, ідеї, теорії, події та відносини, підпорядковуючи їх буденності, здоровому глузду. Вони одночасно є результатом комунікації та виконують функцію основи,

забезпечуючи спільні коди соціальної взаємодії та групову ідентичність [9].

Запропонована на початку 1960-х років французьким вченим С. Московічі теорія соціальних уявлень спрямована проти домінування американської когнітивної традиції в соціальній психології, в якій було відчутним прагнення пояснити складні соціальні феномени, наприклад, стереотипи, думки, переконання, виходячи із закономірностей індивідуальної психіки [10]. С. Московічі спирався на ідеї про роль вірувань у примітивних спільнотах (Л. Леві-Брюль), на положення теорії про когнітивний розвиток дитини (Ж. Піаже), на ідеї колективних уявлень Е. Дюркгейма.

За Е. Дюркгеймом [7] колективні уявлення забезпечують групову солідарність, підтримують зв'язки між членами групи, забезпечують єдність думок та дій, передачу досвіду. Колективні уявлення, до яких було віднесено релігію та мову, передаються від покоління до покоління, тим самим підтримують соціальне існування людини. У сучасних суспільствах, в яких наукове знання, що динамічно змінюється, має більш велику цінність, ніж традиція, на зміну колективним уявленням приходять соціальні. Оскільки соціальні уявлення містять елементи наукового знання, постійно підкріплюються та відтворюються через комунікацію, вони для буденної свідомості є, скоріше, перцептивними фактами.

В інформаційному суспільстві джерелом більшості соціальних уявлень є трансформовані наукові поняття та теорії: «Те, що через певний проміжок часу нам здається зрозумілою даністю, завжди є модифікованим продуктом наукових досліджень» (С. Московічі) [12]. Ідея про конструювання наукових міфів у соціальних уявленнях ґрунтується на метатеорії С. Московічі про два види знань. У модерністських суспільствах традиційна дихотомія святого та буденного перетворюється на розрізнення матеріальної реальності (наука) та консенсусної реальності (сфера здорового глузду). Основною характеристикою цієї сфери є її зв'язок з «неструктурованим» спілкуванням між нескінченною кількістю учасників, тоді як здоровий глузд заперечує спроби перебудови понять та образів у правила та процедури. Матеріальна реальність підтримується нерівністю позицій учасників та суворою формалізованістю процесу обміну знаннями та практиками. Ці знання є упорядкованими, фіксованими та приписаними членам спільноти як абсолютно вірні. Виходячи за межі академічної спільноти, наукові поняття стають соціальними уявленнями, здоровим глуздом, і в цій якості

вони не підпорядковуються законам формальної логіки, від них не можна дистанціюватися та об'єктивно спостерігати. Таким чином, критерієм розрізнення наукового та буденного знання є ступінь формалізованості процесу комунікації [12].

Розглядаючи структуру соціальних уявлень, можна стверджувати, що вони складаються із когнітивних та соціальних компонентів, проте існують різні погляди на це питання. На думку С. Московічі, структура соціального уявлення містить три компоненти: 1) когнітивний рівень – результат пізнавальної діяльності людини, змістовна інформація, яка вже стала продуктом обробки та структурування знань; 2) емоційно-оцінний рівень («установка» за С. Московічі) – своєрідне «подвійне тло» уявлення, яке не усвідомлюється респондентами; 3) організаційний рівень уявлення – співвідношення між знаннями, організація змісту з якісного боку.

За своїм значенням, на думку М.В. Сафонової [15], є близьким до поняття «когнітивна схема». Також використовуються поняття «поле уявлення», «сміслові поле», «картина світу».

Саме ці три компоненти поповнюються як у соціалізації, так і в повсякденному життєвому досвіді: інформація проникає в буденну свідомість через різні джерела; поле уявлення формується безпосередньо в групі – у ній визначається загальна смілова рамка, в якій розміщується нова інформація, а також діапазон можливих тлумачень того чи іншого поняття; установка є інтеріоризацією того, що було засвоєно як із отриманої інформації, так і від «поля», створеного в групі, та із власного досвіду.

З погляду прихильників «структуралістського» підходу (Ж.-К. Абрі), у соціальних уявленнях можна виокремити центральні та периферичні елементи. Виокремлення центрального ядра ґрунтується на гіпотезі С. Московічі про наявність у кожному уявленні ригідних, архаїчних елементів або «тем». Це базові ідеї, що спрямовують та обмежують когнітивний пошук. Це досить стабільне центральне ядро організує інші елементи, визначає смисл соціального уявлення та можливості його зміни, тобто виконує організуючу та генеруючу функції (Л. Молінарі). Зміст ядра обумовлений історичними, соціальними та ідеологічними умовами існування групи. Воно складається із знань, які є нормативними, тобто ґрунтуються не на фактах, а на цінностях, тому не може бути змінено без загрози існуванню соціального уявлення [8].

Виокремлення центрального ядра репрезентації ґрунтується на кількісних кри-

теріях: 1) рівень згоди думок членів групи про важливість характеристики об'єкта уявлення; 2) оцінка необхідності характеристик для визначення об'єкта. Елементи центрального ядра активуються різною мірою залежно від ситуації. Якщо центральне ядро є найбільш узгодженою частиною репрезентації, що ґрунтується на консенсусі, то периферична система має пояснювати індивідуальні відмінності в процесі репрезентації. Вона більш мінлива, ніж центральне ядро, тому надає можливість інтегрувати різну інформацію та різні практики. Вона складається із когнітивних схем та є опосередкованою ланкою між репрезентацією та реальністю.

У когнітивній психології розробляється поняття прототипу, яке пов'язане з «когнітивними схемами», «когнітивними структурами». Актуальність застосування цієї категорії пов'язана зі специфічними особливостями соціальної реальності: складністю, динамічністю, мінливістю, багатозначністю ознак, що використовуються для категоризації [14]. Згідно з Р. Аткінсоном, прототип слід розглядати у зв'язку з проблемою формування понять. Ознаки, що формують поняття, можна розділити на дві групи: ознаки, що характеризують прототип поняття, та ознаки, що складають ядро поняття. Більшість соціальних категорій не має ядра, яке можливо чітко ідентифікувати. Прототип надає можливість категоризації на основі приблизної інформації, дозволяючи ідентифікувати нечіткі категорії. Прототип містить у собі ті ознаки, які належать найкращим прикладам поняття, він дозволяє віднести об'єкт до класу, спираючись на зовнішні, наочні ознаки, прототип відображає ознаки, які зустрічаються найбільш часто в повторюваних ситуаціях [15].

Функціями соціального уявлення, як правило, слідує традиціям С. Московічі, вважають наступні:

1. Функція інструменту пізнання соціального світу, їх призначенням є спочатку описання, потім класифікація, і нарешті – пояснення.

2. Друга функція – функція опосередкування поведінки. Соціальне уявлення бере участь у процесах формування поведінки та орієнтації соціальних комунікацій. Воно є способом регуляції поведінки – сприяє спрямуванню комунікації в групі, позначенню цінностей, що регулюють поведінку.

3. Соціальне уявлення є засобом адаптації тих подій, які відбуваються, до тих подій, які вже були, тобто сприяє збереженню картини світу.

Формування та зміна соціальних уявлень може розглядатися в аспекті вікової ди-

наміки та динаміки організації знань у дорослих людей у повсякденній комунікації. Цей другий аспект є дослідженим більшою мірою, мова йде про процес набуття «буденності» науковими теоріями. Незнайомі об'єкти та явища, які спочатку недоступні «здоровому глузду» включаються в мережу повсякденних комунікацій через «зціплення» та «об'єктивацію». В основі виокремлення цих процесів лежить переконання в тому, що людина прагне уникнути невідомості та сконструювати внутрішньо несуперечливу систему знань [3].

Під «зціпленням» розуміється процес класифікації та присвоєння імен незнайомим об'єктам. Останні співвідносяться з категоріями, які вже існують у суб'єкта. У випадку схожості нова інформація включається в соціальне уявлення, не змінюючи його; в іншому випадку структура соціального уявлення трансформується. Розуміння незнайомого спрямовується звичними образами та мовою. Цей процес нагадує моделі асиміляції інформації, що розроблені в когнітивній психології, через співвіднесення з наявними категоріями та схемами емоційного оцінювання. Об'єкт включається в комунікаційні обміни, прикріплюючись до основної «теми», до ядра, та пов'язується з іншими елементами мережі значень. В. Дуаз виокремив три рівня «зціплення»: психологічне (встановлення зв'язку нової інформації з більш загальним знанням на цю тему), соціологічне (модифікація знань під впливом соціальної позиції суб'єкта), психосоціальне (мова йде про соціальні ролі та динаміку ідентичності, що пов'язані з належністю суб'єкта до різних соціальних груп) [3].

Другим процесом є об'єктивація, через яку абстрактні поняття перетворюються в конкретні повсякденні реалії та образи. Ці структури буденного знання мають для індивіда або групи статус факту та застосовуються для категоризації нової інформації. Конкретизація знань відбувається через селективний відбір елементів інформації та їх звільнення від вихідного контексту, в якому наукова теорія була сформульована. У результаті створюється «метафорична модель» об'єкта. Ця модель натуралізується, тобто стає безпосереднім конкретним виразом певних феноменів. Одночасно абстрактні поняття об'єктивуються (пов'язуються з конкретними об'єктами).

С. Московічі та М. Хьюстон уточнили цю модель для популяризації наукових теорій, включив в об'єктивацію три трансформаційних процеси: персоніфікацію, метафоризацію, онтологізацію [12]. Персоніфікація пов'язує наукову теорію або поняття з

певною людиною або групою. У процесі метафоризації абстрактні поняття наповнюються образним змістом. Онтологізація пов'язана з приписуванням поняттям властивостей реальних об'єктів.

Ж.-К. Абрі поширив цю модель на зміни вже наявних уявлень та виокремив три рівні трансформації залежно від того, якою мірою модифікується ядро соціальних уявлень. На рівні поверхневої трансформації змінюються тільки периферичні елементи, на рівні прогресивної трансформації центральне ядро змінюється за рахунок включення нових елементів, але без руйнування тих, що вже існували. На рівні повної модифікації ядро руйнується, і соціальне уявлення організується навколо нових ідей [8].

В цих моделях акцент зроблено на консенсусі думок та недооцінюється індивідуальна різноманітність уявлень. Деякі автори вводять у теорію соціальних уявлень процеси соціального впливу, зокрема ідеї про креативний вплив меншості та референтності джерела [2; 3; 5; 8; 14; 15].

Чинники, що впливають на формування соціальних уявлень, можна розглядати на трьох рівнях:

1. Вплив макросоціальних чинників: суспільної думки, цінностей, установок, норм культури. Ці впливи реалізуються через інститути соціалізації, засоби масової інформації тощо. Соціальні уявлення відповідають цілям всього суспільства.

2. Вплив мікросоціальних чинників: думки, цінності, вірування групи.

3. Чинники, що пов'язані з когнітивною картою, образом світу конкретного індивіда, його установок, поглядів на той чи інший предмет.

Слід особливо вказати на найбільш поширені методи дослідження соціальних уявлень. У науковій статті К.В. Захарова «Методи дослідження соціальних уявлень в Україні» міститься ґрунтовний аналіз напрямків вивчення соціальних уявлень у працях науковців, зокрема методів збору та статистичної обробки інформації. Автор вказує, що частіше за все використовуються анкетування, опитування та інтерв'ю з подальшим застосуванням процедури контент-аналізу. Із отриманих творів, текстів інтерв'ю виокремлюються конструкти для побудови авторських більш формалізованих методик. Часто також використовують класичні тестові процедури. Науковці намагаються дослідити не тільки зміст соціальних уявлень, але й визначити, як на цей зміст впливають особливості особистості носія уявлень, його цінності, ставлення до інших людей тощо. Г. Брейквелл, наприклад, у конструкті соціальних уявлень

виокремлює окремі складові (системи цінностей, ідей, практик) [18]. Для кожного із компонентів пропонується застосовувати змішані процедури для порівняння результатів. Крім того, у дослідженнях дуже часто використовуються методи психосемантики – семантичний диференціал, особистісний семантичний диференціал, модифіковані процедури шкалування.

Серед українських вчених ідею застосування психосемантики представила О.М. Васильченко, вказуючи на те, що для соціальної взаємодії та взаєморозуміння необхідною є близькість індивідуальних значень до соціально прийнятних форм [6]. Для дослідження системи значень майже класичним є психосемантичний метод, що був запропонований В.Ф. Петренком [13].

Висновки. Соціальні уявлення є системою знань, що допомагає людині осмислити та зрозуміти оточуючу її дійсність. Основними компонентами соціальних уявлень є інформація, поле уявлення та установка, механізмами формування та закріплення соціальних уявлень визначено категоризацію, найменування, мову та пам'ять. Соціальні уявлення сприяють формуванню соціальної ідентичності, сприйманню себе елементом соціальної системи, у членів яких є спільний світогляд. У теорії соціальних уявлень С. Московічі виокремлено три функції соціального уявлення в суспільному житті: збереження стабільності, стійкості індивідуальної або групової когнітивної структури; детермінація поведінки; адаптація зовнішніх соціальних фактів, їх вбудовування у духовне життя колективного суб'єкта. Таким чином, соціальні уявлення як елементи суспільної свідомості формуються та трансформуються в процесі комунікативної взаємодії, пізнання суб'єктом соціальної дійсності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова К.А. Социальное мышление личности. Современная психология: состояние и перспективы исследований. Часть 3. Социальные представления и мышление личности. – М. : ИПРАН, 2002. – С. 88–103.
2. Александров Ю.И. Субъективный опыт, культура и социальные представления / Ю.И. Александров, Н.Л. Александрова. – М. : Изд-во Институт психологии РАН, 2009. – 320 с. 3. Андреева Г.М. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы : [учебное пособие для вузов] / Г.М. Андрее-

ва, Н.Н. Богомолова, Л.А. Петровская. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 288 с.

4. Бовина И.Б. Теория социальных представлений: история и современное развитие / И.Б. Бовина // Социологический журнал. – 2010. – № 3. – С. 5–20.

5. Бондаревська І.О. Теорія соціальних репрезентацій: актуальні напрями досліджень / І.О. Бондаревська, В.О. Михайленко // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2011. – № 16 – С. 24–30.

6. Васильченко О.М. Методи психосемантики в дослідженні соціальних уявлень / О.М. Васильченко // Соціальна психологія : Український науковий журнал. – 2004. – № 2. – С. 19–37.

7. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1995. – 352 с.

8. Жадан І.В. Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування : [монографія] / за ред. І.В. Жадан; – К. : 2007. – 218 с.

9. Зинченко В.П. Большой психологический словарь / В.П. Зинченко, Б.Г. Мещеряков; – М. : Прайм Евразнак, 2004. – 672 с.

10. Московичи С. От коллективных представлений – к социальным / С. Московичи // Вопросы социологии. – 1992. – № 1 (2) – С. 89–96.

11. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / [С. Московичи] ; пер. с фр. Т. Емельянова. – М. : Академический проект, 2011. – 396 с.

12. Московичи С. Машина, творящая богов / С. Московичи ; [пер. с франц. Т. П. Емельяновой, Г. Г. Дилигенского] ; под ред. А.И. Донцова. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.

13. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / В.Ф. Петренко. – М. : МГУ, 1988. – 208 с.

14. Полев Д.М. Сравнительный анализ понятий эталон, прототип и стереотип в контексте проблемы восприятия человека человеком / Д.М. Полев, Н.А. Батурина // Теоретическая, экспериментальная и практическая психология. – Челябинск : ЮРГУ, 2004. – С. 48–59. 15. Сафонова М. Социальные представления современных россиян об одиноком человеке / М. Сафонова // Problems of psychology in the 21st Century Volume. – № 4. – 2012. – С. 71–84.

16. Слюсаревський М.М. Методологічний простір творення та оцінювання соціально-психологічних теорій: спроба обґрунтування концепції / М.М. Слюсаревський // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 6. – С. 1–9.

17. Фомічова В.М. Соціальні уявлення у проблематиці сучасної соціальної психології / В.М. Фомічова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки» / за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. – 2010. – № 2. – С. 242–245.

18. Breakwell G.M. Social representations and social identity / G.M. Breakwell // Papers on Social Representations. – Textes sur les Représentations Sociales. – 1993. – № 2 (3). – С. 1–21.